

Tóth Olga

ATTITŰDVÁLTOZÁSOK A NŐI MUNKAVÁLLALÁS MEGÍTÉLÉSÉBEN

1. A női munkavállalás ideológiai háttéréről

Elemzésünk során abból a tényből indulunk ki, hogy Magyarországon a kilencvenes évek elején (akárcsak az előző időszakokban) általánosan elterjedt a nők munkaerőpiaci részvétele. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a munkaképes korú nők 70 százaléka volt aktív kereső, további 8 százaléka inaktív kereső (gyesen, illetve gyesen) (Népszámlálás 1990.) Egyes számítások szerint 1992-ben a nők gazdasági aktivitása (82,8%) meghaladta a férfiakét (80,8%) (Frey 1993). Emellett fontos leszögezni, hogy a foglalkoztatott nők mintegy 3–4 százaléka dolgozik csak részmunkaidőben. Ezek a tények több szempontból is figyelemre méltóak. Egyrészt eltérnek a nyugat-európai országok gyakorlatától, ahol — ugyan eltérő mértékben — a miénknél alacsonyabb arányban folytatnak a nők keresőtevékenységet, és általánosan elterjedt a részmunkaidős foglalkoztatottság. Másrészt eltérés mutatkozik a többi volt szocialista országhoz képest is, ahol a munkanélküliség a férfiaknál nagyobb mértékben sújtja a nőket, így a nők munkaerőpiaci részvétele az utóbbi években csökkent.

A keresőtevékenység tehát továbbra is szerves része a magyar nők életének. Ugyanakkor a társadalomban igen ellentmondásos a nők munkavállalásának megítélése. Úgy tűnik, nemcsak a férfiak, de maguk a nők is erősen megosztottak ebben a kérdésben. A kérdéssel foglalkozó tudományos cikkek, publicisztikák és politikai-ideológiai állásfoglalások is egymástól élesen eltérő véleményeket tartalmaznak explicit vagy implicit módon (lásd *Replika* 1994). Markáns az a vélemény, hogy a nők tömeges munkába állítása az 1940-es évek végétől a társadalomra ráerőszakolt folyamat volt, s mint ilyen, egyértelműen elvetendő. E szerint az álláspont szerint a nőknek a családban kellene ismét megtalálni a helyüket, s az otthon kívüli munkavállalásuk évtizedeit mint rossz emléket elfelejteni. Ez a felfogás a nőknek a társadalomban egyfajta tradicionális szerepet szán, modelljét a második világháború előtti középosztálybeli feleségben, családayánában találja meg.

Egy másik vélemény a nők számára biztosítandó választási lehetőséget hangsúlyozza. Olyan állapotot tart ideálisnak, amelyben a férj a fő kenyérkereső, s a feleség adott esetben — ha a család életciklusa, igénye, a nő ambíciója stb. lehetővé vagy szükségessé teszi — szintén vállalhat (elsősorban részidős) munkát. Ez a felfogás a nők alkalmazkodására helyezi a hangsúlyt, a munkavállalást nem önmagá-

ban tekinti értéknek a nők életében, hanem mintegy kivételnek, kiegészítőnek tartja. Modellje a nyugat-európai országokban a nyolcvanas évek közepéig széles körben elterjedt két ciklusú női munkavállalás.

A harmadik álláspont a munkát mintegy az emberi lét princípiumaként írja le, így természetesnek tartja, hogy a nőknek — akárcsak a férfiaknak — szinte kötelezően részt kell venniük az otthonon kívüli munkavállalásban, ezáltal kerülnek ki a férfiaknak alávetett pozíciójukból. Ez az ideológia állt a szocializmus évtizedeinek extenzív gazdasági fejlődése és a gazdaság ezzel járó kielégíthetetlen munkaerőhiánya mögött, de közel áll a feminizmus felfogásához is.

Publicisztikai vitákban az elmúlt évtizedekben jobbra a két szélsőséges álláspont csapott össze, s egyfajta modern kompromisszumként, mindenre gyógyírt jelentő megoldásként fogalmazódott meg a másodikként említett, a részmunkaidőt, illetve a családi ciklushoz igazodó női munkavállalást ajánló álláspont. Valamennyi álláspont érdekessége, hogy a nőkről szólva alapvetően mint feleségekkel számol velük. Mintegy elfelejtődik az a tény, hogy a nők jelentős hányada egyedülálló, tehát számukra a kereső munka alternatívájaként nem merülhet fel az, hogy a férjük eltartja őket. Ebben a szemléletben is tetten érhetjük a magyar társadalom hagyományos értékrendjét, azt, hogy milyen nagyra értékeli a házasságot és felnőtt tagjai számára a házasságban élést tartja a „normális” életútnak.

2. A vizsgálat és a minta

Az itt következő elemzés adatbázisát „A családi értékek és a nemi szerepek megváltozása” című vizsgálat alkotja, mely az International Social Survey Program (ISSP) keretébe tartozik. A vizsgálatot az OKTK és a Népjóléti Minisztérium Humánpolitikai Kabinetje finanszírozta, az adatfelvételt a TÁRKI végezte el 1994-ben. Mivel az adatfelvétel még nem minden részt vevő országban zajlott le, a nemzetközi összehasonlítás csak a jövőben végezhető el. Az adatok egy része azonban összehasonlítható az ISSP 1988-as adatfelvételével, amelynek során a mostanival részben egyező kérdőívet használtunk. Így jó lehetőségünk van arra, hogy néhány kérdés esetében nyomon kövessük az időbeli elmozdulásokat, mégpedig éppen az átalakulás időszakának változásait.

A minta nagysága 1500 fő volt. Településtípus szerint leképezi a népesség elhelyezkedését, amennyiben a megkérdezettek 19,5 százaléka Budapesten, 43,0 százaléka egyéb városban és 37,5 százaléka községekben él. A mintában a nők kissé felülreprezentáltak: arányuk a népesség egészében 53,1, a mintában pedig 57,8 százalék. Korcsoport szerint a 35 év alattiak a népesség egészéhez képest alulreprezentáltak, a középkorúak a népesség egészének megfelelő arányban képviselik magukat, az 56 évnél idősebbek pedig kissé felülreprezentáltak. Családi állapot szerint a megkérdezettek megoszlása a következő volt: nőtlen/hajadon 12,3 száza-

lék, házasság 59,1, élettársal él 4,1, elvált 8,1 és özvegy 16,4 százalék. (A mintáról és a kérdezés technikai lebonyolításáról lásd még: Család — ISSP 1994).

3. A női munka a családi ciklus egyes szakaszaiban

A magyar társadalomban tehát a nők többségére jellemző a kereső tevékenység. Nézzük meg, hogy a családi életciklus különböző szakaszaiban a nők milyen mértékű munkavállalását tartanák helyesnek a megkérdezettek. Ezt mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat

Dolgozzon-e a családos nő a családi ciklus különböző szakaszaiban?

*A válaszok nemek közötti megoszlása 1988-ban és 1994-ben**

	1988		1994	
	férfi	nő	férfi	nő
1. A házasságkötés után amikor még nincs gyereke				
8 órában	61	78	73	83
4–6 órában	20	15	17	10
maradjon otthon	19	7	9	5
2. Ha van olyan gyereke, aki még nem jár iskolába				
8 órában	6	10	3	6
4–6 órában	36	44	29	33
maradjon otthon	58	47	67	60
3. A legkisebb gyereke is elkezdett iskolába járni				
8 órában	29	35	18	20
4–6 órában	49	51	48	50
maradjon otthon	22	15	33	28
4. Ha a gyerekek már elkerültek otthonról				
8 órában	75	89	66	73
4–6 órában	16	8	19	17
maradjon otthon	9	3	12	8

* Az oszlopok összege nem adja ki a 100 százalékot a „nem tudom” válaszok miatt.

1988-hoz képest határozott elmozdulás tapasztalható a női munka megítélésében mind a férfiak, mind a nők esetében. A 8 órás, teljes munkaidős foglalkoztatás elfogadottsága általában csökkent. Egyedül a házasság első, gyermektelen szakaszában tartják a megkérdezettek magas arányban elfogadhatónak a 8 órás munkát,

a férfiak 73 és a nők 83 százaléka nyilatkozott így. Ez az arány az 1988-as adathoz képest magasabb, ami különösen a férfiak esetében figyelemre méltó. A férfiak és nők véleményében szignifikáns különbség mutatkozik, amennyiben a férfiak a nőknél inkább helyeselnék a részmunkaidős foglalkoztatást, illetve az otthon maradást ebben az életszakaszban is. Ez utóbbi vélemény különösen a 8 osztályt vagy kevesebbet végzett és egyúttal az idősebb férfiakra jellemző. Az otthon maradás ebben az életszakaszban a női megkérdezettek közül az érettségivel vagy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők számára nem elfogadható. A teljes munkaidős foglalkoztatást helyeslik a legtöbben (a szakmunkás nőknek például 93%-a), ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a főiskolát végzett nők közül minden ötödik a 4–6 órás foglalkoztatást tartaná helyesnek az olyan nők számára, akik férjhez mentek, de még nincs gyerekük. Azok a megkérdezettek, akiknek gyerekkorukban az anyja dolgozott, szignifikánsan nagyobb arányban tartották jónak a teljes munkaidős foglalkoztatást, mint a nem dolgozó anyák gyerekei (81% és 76%).

A 6 év alatti gyereket nevelő anyák esetében 1988-hoz képest közeledett egymáshoz a férfiak és nők álláspontja. 1994-ben mindkét nem nagyobb arányban helyesli az otthon maradást. Különösen jelentős a változás a nők esetében: 1988-ban 46,5, 1994-re pedig 60 százalékuk helyeselné a kisgyerekes anyák munkából való kivonását. Ez az arány magasabb, mint a férfiak hasonló adata volt 1988-ban. Életkor és iskolai végzettség alapján jelentős különbségek vannak a nők között, ezen életszakasz megítélésében. A 18–27 éves nők (tehát nagyjából azok, akik 6 év alatti gyerekeket nevelnek) 57 százaléka tartja helyesnek a munkából való teljes kimaradást ebben az életszakaszban, emellett a részmunkaidős foglalkoztatást egyharmaduk tartaná helyesnek. A legidősebb korcsoportban az otthon maradást helyeslők aránya eléri a 75 százalékot. Az egyetemet végzett nők 56 százaléka számára a 6 év alatti gyerek nevelése idején a részmunkaidős foglalkoztatás a leginkább helyeselhető. Ebben a kérdésben azoknak a véleménye, akiknek az anyja dolgozott, nem tér el azokétól, akiké és akiknek nem dolgozott a kérdezett gyerekkorában.

Az iskolás korú gyereket nevelő anyák munkavállalásának megítélése az előzőekben említetthez hasonló irányba változott. A megkérdezetteknek — akárcsak 1988-ban — mintegy fele 4–6 órás foglalkoztatást tartana helyesnek a nők számára ebben az életszakaszban. Ugyanakkor a 8 órás foglalkoztatást helyeslők aránya erőteljesen csökkent (a férfiak esetében 11, a nők esetében 15%-kal), eközben az otthon maradást pártolók aránya ugyanennyivel nőtt. Így — ellentétben az 1988-as adatokkal — a férfiak és nők véleménye között ebben a kérdésben nem mutatkozik szignifikáns eltérés. Eltérések tapasztalhatók viszont a férfiak és nők csoportjain belül életkor és iskolai végzettség szerint. A férfiak esetében az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan csökken azok aránya, akik úgy vélik, hogy az iskolás gyereket nevelő anya esetében is az a helyes, ha nem dolgozik az otthonán kívül. A 8 osztálynál kevesebbet végzettek között az így vélekedők aránya 41 százalék, az egyetemet végzettek között pedig 10 százalék. A felsőfokú végzettségű férfiak szá-

mára legelfogadhatóbb ebben az életszakaszban a nők részmunkaidős foglalkoztatása. A nők esetében a részmunkaidő inkább a főiskolai végzettségűek, de nem az egyetemi végzettségűek számára vonzó.

Az olyan nők esetében, akiknek a gyerekei már felnőttek és elkerültek otthonról, szintén a már vázolt tendenciának megfelelően változott a munkavállalás megítélése. A nők véleménye 1994-ben megfelel a férfiak 1988-as véleménystruktúrájának. Csökkent a teljes munkaidős foglalkoztatással egyetértők aránya, 72 százalékra a nők, 66 százalékra a férfiak körében. Mindkét nem nagyobb arányban tartja helyesnek az otthon maradást ebben az életszakaszban is. Jelentős eltérés mutatkozik a férfiak és nők véleményében iskolázottsági kategóriák szerint. Például az egyetemet végzett nők 80 százaléka a teljes munkaidős foglalkoztatást, 16 százaléka pedig a részmunkaidős foglalkoztatást tartaná helyesnek ebben az életszakaszban. Az egyetemet végzett férfiak közül a teljes munkaidőt 64, a részmunkaidőt 30 százalék helyeselné. Figyelemre méltó, hogy az egyetemet végzett férfiakhoz képest még a 8 osztálynál kevesebbet végzett nők is magasabb arányban (68%) helyeselnék a nők számára a teljes munkaidős foglalkoztatást ebben az életszakaszban.

Az elemzés során a női munkavállalással kapcsolatos attitűdöket összevetettük azzal, hogy maga a megkérdezett (ha nő), illetve házastársa, élettársa (ha férfi megkérdezetről van szó) a különböző életszakaszokban milyen munkaidőben dolgozott. Adataink arra utalnak, hogy jelentős diszkrepancia mutatkozik a megkérdezettek attitűdjei, a helyesnek tartott viselkedés és a követett gyakorlat között. Foglaljuk össze az egyes életszakaszokra vonatkozó eredményeket. A megkérdezett férfiak 80 százalékának felesége teljes munkaidőben dolgozott a házasságkötés után, gyerekszülés előtt. (A nők esetében ez az arány alacsonyabb, 76%, mivel közöttük több az olyan idősebb nő, aki nem dolgozott ebben az életszakaszban.) A férfiak megítélése közelít valóságos élettapasztalatukhoz ebben az életszakaszban, hiszen azoknak a háromnegyede, akiknek a felesége 8 órában dolgozott, ezt általában is helyesnek tartja. Figyelemreméltó, hogy az ebben az életszakaszban nem dolgozó feleségek férjei közül 63 százalék a megkérdezés időpontjában tulajdonképpen a 8 órás foglalkoztatást helyesli, és csak minden negyedik tartja jónak az attitűdök szintjén a feleség otthon maradását a házasság első, gyermektelen szakaszában. A férfiak tehát az attitűdök szintjén a valóságos élettapasztalathoz képest is inkább hajlanak arra, hogy elfogadják a nők férfiakéhoz hasonló munkavállalását ebben az életszakaszban.

A nők esetében hasonló tendenciát figyelhetünk meg. A házasságuk gyermektelen szakaszában 8 órában, illetve rövidebb munkaidőben foglalkoztatott nők több mint 83 százaléka a teljes munkaidőt tartja helyesnek. A házasságuk elején nem dolgozó nők közül a megkérdezés időpontjában ezt mindössze 13 százalék helyesli, 68 százalékuk a 8 órás munkaidős foglalkoztatást támogatja. A házasság első, gyermektelen szakaszában tehát a viselkedés és az attitűdök eltérése általában olyan irányú, hogy a megkérdezettek magasabb arányban fogadják el a teljes munkaidős foglalkoztatást, mint ahányan valójában így dolgoztak.

A nők otthonon kívüli munkavállalásának helyességét leginkább a 6 év alatti kisgyermeket nevelő nők esetében kérdőjelezzük meg, noha a tapasztalatok szerint a gyēs és gyed elterjedtsége ellenére a bölcsődékre továbbra is igény van, hiszen a 3 év alatti gyermekek 15 százaléka bölcsődés napjainkban is. Emellett, hacsak nincs a családban újabb kisgyerek, az anyák gyermekük 3 éves kora után tipikusan visszatérnek munkahelyükre, tehát a 3–6 éves korú gyerekeket nevelő anyák jelentős része dolgozik, mégpedig teljes munkaidőben. Mintánkban a kisgyerekes életút-szakaszon már átesett (vagy éppen benne lévő) nők több mint fele teljes munkaidőben dolgozott ebben az időszakban. A részmunkaidőben dolgozók aránya 6 százalék alatt volt, a többiek otthon voltak. A 6 év alatti gyereket nevelő nők esetében mind a férfiak, mind a nők többsége helyteleníti a 8 órás foglalkoztatást. Különösen szembetűnő a valóság és az attitűdök közti diszkrépancia ezen időszak megítélésében. Azoknak a nőknek, akik ebben az időszakban maguk is 8 órában dolgoztak, fele az otthon maradáást tartaná helyesnek, 43 százaléka a részmunkaidős foglalkoztatásra szavaz, és mindössze 7 százalék helyesli a teljes munkaidős foglalkoztatást. A férfiak közül azok, akiknek felesége teljes munkaidőben dolgozott, a nőknél nagyobb arányban helyeselnék az otthon maradáást (63%) és csak minden harmadik a részmunkaidős foglalkoztatást. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy mind a nők, mind a férfiak közül a 6 év alatti gyerekekkel otthon maradók közül minden ötödik az attitűdök szintjén helyeselné a részmunkaidős foglalkoztatást.

A következő életút-szakaszban lévő, az iskolás korú gyereket nevelő nők munkavállalásának megítélése összetettebb az előző két életszakasz esetében. Megjegyzendő, hogy maga ez a szakasz igen hosszú és önmagán belül differenciált megítélést kívánna, hiszen a 7 éves és a 17 éves gyerek egyaránt iskolás lehet, de igen eltérő anyai gondoskodást kíván. A dolgozó anyák közül minden negyedik erre az életszakaszra is az otthon maradáást tartaná kívánatosnak, a dolgozó nők férjei esetében ez az arány az egyharmadot is eléri. A 8 órás munkaidőben dolgozó nők közül mindössze minden ötödik, az ilyen nők férjei közül még kevesebb helyesli a teljes munkaidős foglalkoztatást, ha az anya iskolás korú gyermeket nevel. Ezzel szemben ebben a kategóriában a részmunkaidős foglalkoztatást pártolná a megkérdezettek fele. Itt tehát ismét jelentős eltérés tapasztalható a valóság, azaz a tényleges munkavállalás és az attitűdök között.

A gyerekeiket felnevelt nők esetében — a kétciklusú munkavállalás modelljének megfelelően — a megkérdezettek általában a munkaerőpiacra való visszatérést tartják helyesnek. Megfogalmazódik azonban az igény ebben az életszakaszban is a teljes munkaidős foglalkoztatástól eltérő megoldásokra. Azon nők esetében, akik ebben az életszakaszban és 8 órás munkaidőben dolgoztak, minden negyedik másfajta megoldást tartana helyesnek (14% részmunkaidőt, 11% otthon maradáást). A hasonló státuszú nők férjei esetében ez az arány még néhány százalékkal magasabb. Ugyanakkor a gyerekeik felnevelése után otthon maradt nők (és a hasonló nők férjei) közül minden második a teljes munkaidőbe való visszatérést tartaná helyesnek.

4. A női munkavállalás motivációi

Láttuk tehát, hogy a rendszerváltás óta erőteljesebben fogalmazódik meg a részmunkaidős foglalkoztatás igénye, illetve emelkedik azok aránya, akik a nők fizetett munkából való kivonását helyeselnék. Ugyanakkor a valóság és az attitűdök összevetése azt a benyomásunkat erősíti, hogy e kettő erőteljesen eltér egymástól. Adataink arra utalnak, hogy a társadalom jelentős részében valódi nosztalgia van a nem dolgozó, vagy csak részdíjban dolgozó női életforma iránt, miközben az otthon maradási választók egy része számára értékeik más utat jelölnek ki helyesnek. Ez a feszültség véleményem szerint a családok életének egyik igen fontos potenciális veszélyforrása, konfliktusképzője. Erre (és hasonló feszültségek) elemzésére a jövőben nagyobb gondot kell fordítanunk, ha jobban meg akarjuk érteni a családok életének dinamizmusát. A következőkben néhány vélemény-kérdés segítségével nézzük meg, hogy a megkérdezettek szerint mi motiválhatja, indokolhatja az egyén szintjén a női foglalkoztatottságot.

A női munkavállalás lehetséges motivációi közül a nemzetközi kérdőív hármát emelt ki és attitűd kérdés formájában tette fel. A válaszolók egyetértésüket 5 fokú skálán fejezhették ki, amely a teljes egyetértéstől (1-es érték) a teljes elutasításig (5-ös érték) húzódott. Az elemzésben és a táblázatokban — hacsak nem jelzem külön — az „egyetértés” kifejezés a teljesen egyetértőket és az egyetértőket (1+2 kód a skálán) foglalja magába.

Elterjedt vélemény, hogy a szocializmus évtizedei ideológiai nyomásának felengetése után valójában már csak az anyagi motívum játszik jelentős szerepet a nők munkavállalásában. Ezt tesztelte a következő attitűd kérdés: „Manapság a legtöbb nőnek azért kell dolgoznia, mert családjának szüksége van a keresetére.” A kérdésre adott válaszok átlaga 1,36 volt, a megkérdezettek véleménye igen egységes volt ebben a kérdésben, hiszen nagy arányban (90%) egyetértettek ezzel a véleménnyel. (Ez a kérdés az 1988-as adatfelvételben nem szerepelt, ezért az időbeli összevetésre nincs mód.) Iskolai végzettség szerint mind a férfiak, mind a nők esetében az egyetemi végzettségűek véleménye tér el az átlagtól: 20 százalékuk nem osztja ezt a véleményt, azaz úgy vélik, hogy nem elsősorban a család anyagi igénye miatt dolgoznak manapság a nők. Ugyanakkor az egyetemi végzettségűek 80 százaléka számára is ez az anyagi kényszer látszik a legnyilvánvalóbb motivációnak a nők munkavállalásában. A legfiatalabb korosztály az átlagnál kissé alacsonyabb mértékben tartja ilyen kiemelkedően fontosnak az anyagi kényszert a női munkavállalásban, de közülük is 85 százalék elfogadja ezt a nézetet. Adataink tehát alátámasztják azt a feltevést, hogy az anyagi kényszer valóban rendkívül erős motiváló erő a nők munkavállalásában.

A női munkavállalás egy másik lehetséges motivációját fogalmazza meg a következő állítás: „A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen”. A függetlenség elérése, mint a női munkavállalás motívuma a kérdőív összeállítóinak hipotézise szerint maguknak a nőknek, a fiatalabbaknak és a maga-

sabb iskolai végzettségűeknek fontos mint érték, és egyúttal ezen társadalmi csoportok tagjai tekintik a munkavállalást a függetlenség zálogának. Adataink ennek a feltevésnek részben ellentmondanak. Habár ennek az állításnak elfogadottsága 1988 óta nőtt, lényegesen elmarad az előzőtől. (Az elfogadottság átlaga 1988-ban 3,4, 1994-ben pedig 2,9 volt.) A férfiak és nők véleménye ebben a kérdésben nem tér el egymástól szignifikánsan, jelentős eltérések vannak azonban a férfi és női csoporton belül az egyes iskolázottsági szintek között.

2. táblázat

„A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen” vélemény elfogadottsága nemenként és iskolai végzettség szerint, 1994 (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi	nő
1. – 8 osztály	47	48
2. 8 osztály	39	44
3. szakmunkásképző	33	33
4. középiskola	27	34
5. főiskola	52	25
6. egyetem	41	52

A férfiak közül a legalacsonyabb iskolai végzettségűek (8 osztálynál kevesebb) és a főiskolai végzettségűek körében elfogadott leginkább a női munka mint a függetlenség forrása. A nők esetében a 8 osztályt vagy kevesebbet végzettek és az egyetemi végzettségűek körében. Életkor alapján pedig éppen az idősebb korosztályokba tartozók hajlamosak elfogadni ezt a nézetet. A 18–27 éves nőknek például 27 százaléka, ezzel szemben a 68 év feletti nők 48 százaléka fogadja el ezt a véleményt. A férfiak esetében a hasonló életkori csoportok értéke 37, illetve 46 százalék. Úgy tűnik, a magyar társadalom bizonyos rétegei számára a függetlenség szó — a kérdőív összeállítóinak hipotéziseivel ellentétben — inkább taszító hatást gyakorol. Csak feltevéseink lehetnek arra nézve, hogy mi ennek a magyarázata. Talán a fiatalabb korosztály pontosabban érzi, hogy ma Magyarországon a munka nem biztosít az ember számára függetlenséget a szó teljes értelmében, hiszen egy kereset általában még 1994-ben sem elég arra, hogy valaki a kívánt életszínvonalon megéljen. Az is egyfajta magyarázat lehet, hogy a függetlenség szó a megkérdezettek számára azért rossz csengésű, sértő, mert olyan nőre utal, aki elhagyja családját, aki elszakítja a magyar társadalomban (a válások magas száma ellenére is) nagyra értékelt családi köteleket. Elméletileg persze az is lehetséges, hogy a magyar nők — ellentétben nyugat-európai társaikkal — munkavállalás nélkül is függetlennek érzik magukat, azaz Magyarországon már megvalósult a nők teljes emancipációja.

A női munkavállalás motivációit elemezve az önmegvalósítás fogalma is logikusan felmerül, azaz e szerint azért (is) dolgoznának a nők, mert a kereső munka útján tudják megvalósítani önmagukat. A kérdőív ezt a gondolatot fordítva fogalmaz-

ta meg, mégpedig a következőképpen: „A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka”. (Ezt a kérdést az 1988-as kérdőív is tartalmazta, de az angol szöveg eltérő fordítása miatt megtevesztő lenne az összehasonlítást elvégezni. Az 1988-as magyar kérdőívben az állítás így hangzott: „A háziasszonyi teendőket jól ellátni legalább akkora teljesítmény, mint a fizetésért végzett munka.”) Az állítással 1994-ben a férfiak és nők teljesen egyező mértékben értettek egyet (átlag 2,35). Életkori csoportok alapján azonban erősen eltérő a megkérdezettek véleménye, amennyiben a legfiatalabb, 18–27 éves válaszolóknak kevesebb mint a fele (46%), a legidősebb válaszolóknak pedig a háromnegyede értett egyet ezzel az állítással. A következő táblázat a válaszok iskolai végzettség szerinti megoszlását mutatja.

3. táblázat

„A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka” vélemény elfogadottsága nemenként és iskolai végzettség szerint, 1994 (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi	nő
1. – 8 osztály	67	72
2. 8 osztály	64	66
3. szakmunkásképző	58	60
4. középiskola	48	42
5. főiskola	57	37
6. egyetem	33	44

A táblázat adatai alapján a férfiak és nők véleményei az egyes iskolázottsági csoportokban markánsan eltérnek egymástól. A férfiak közül az egyetemet végzettek azok, akik legkevésbé tartják a háztartási munkát önmegvalósítónak a nők számára, mindössze egyharmaduk fogadja el az állítást, és 44 százalék elutasítja. Ugyanakkor a főiskolát végzett férfiak véleménye a szakmunkás férfiak véleménystruktúrájának megfelelő, még a középiskolát végzett férfiak is közelebb állnak véleményükkel az egyetemet végzettekhez, mint ők. A nők közül az alacsonyabb iskolai végzettségűek a férfiakkal meglehetősen hasonlóan ítélik meg a kérdést, azaz a háztartási munkát a nők önmegvalósítása szempontjából egyenértékűnek tartják a keresőtevékenységgel. Ugyanakkor az érettségizett, a főiskolát és az egyetemet végzett nők válaszai egymáshoz közelebb vannak, mint a férfiak esetében. A nők csoportjában a főiskolát végzettek fogadják el legkisebb arányban azt az állítást, hogy a háztartási munka ugyanolyan önmegvalósítás lehet, mint a keresőtevékenység. Figyelemreméltó, hogy az egyetemet végzett nők a főiskolát végzetteknél magasabb arányban tartják a kereső munkát a háztartási munkával egyenértékűnek az önmegvalósítás szempontjából, noha a nőknek erről a csoportjáról feltételeznénk leginkább, hogy hivatásukat az önmegvalósítás szempontjából a házimunka fölé helyezik.

5. A női munkavállalás és a család

Miután szemügyre vettük a női munkavállalás néhány lehetséges motivációjának elfogadottságát, térjünk át arra, hogy a megkérdezettek szerint milyen hatást gyakorol ez a családra és különösen a gyerekekre. A következőkben két olyan attitűdkérdésre adott válaszokat mutatunk be, melyek a dolgozó anya és gyereke kapcsolatának problémáját kétféleképpen fogalmazzák meg.

Az egyik kérdés a 6 év alatti gyereket nevelő anyák gondjaira összpontosult. A megfogalmazott vélemény a következőképpen szólt: „Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik”. Mint a különféle életút-szakaszok értékelésénél láttuk, ez az életkor az, amikor meglehetősen egységesen az anyák otthon maradását helyeslik a megkérdezettek. Nem csoda, hogy az itt megfogalmazott attitűdöt is magas arányban fogadták el. A férfiak átlagos pontszáma 1,90, a nőké 1,93, tehát egymáshoz igen hasonló. 1988 óta a vélemény elfogadottsága erősödött, akkor a férfiak átlaga 2,10 és a nőké 2,28 volt. Figyelemre méltó, hogy a nők a legfiatalabb életkori csoportban még a férfiaknál is magasabb arányban vallják magukénak ezt a véleményt. (A 18–27 évesek csoportjában a nők 60, a férfiak 47%-a fogadta el az attitűdöt.) Az életkorral egyébként mindkét nemnél emelkedik a véleményt elfogadók aránya (a 68 évesnél idősebb férfiak körében 82, a nők körében 86%). Iskolázottság tekintetében a férfiak esetében nincs szignifikáns különbség a véleményekben, az egyetemet végzetteknek például az 50 százaléka teljes mértékben, további 20 százaléka nagyrészt magáénak vallja ezt a nézetet, hasonlóan a szakmunkás vagy a középiskolai végzettségűekhez. A nők esetében az iskolai végzettség erősen befolyásolja az attitűdkérdés elfogadottságát. A 8 osztályt vagy kevesebbet végzett nők a hasonló iskolai végzettségű férfiaknál magasabb arányban vallják, hogy a 6 év alatti gyerek mindenképpen megsínyli, ha az anyja dolgozik (62%-uk teljesen, további 24%-uk nagyrészt elfogadja ezt). A diplomás nők esetében az elfogadottság erősen csökken, a főiskolát végzetteknel nagyobb mértékben, mint az egyetemi végzettségűeknél. Ezzel együtt a felsőfokú végzettségű nők közül is csak minden ötödik az, aki szerint a 6 év alatti gyerekek nem automatikusan káros, ha az anyja dolgozik. Úgy tűnik, itt egy társadalmi méretű lelkiismeret-furdalásnak vagyunk tanúi. Ma Magyarországon a 3–6 éves gyerekek 88 százaléka óvodás, a tankötelezettségre vonatkozó rendelkezések szerint a betöltött 5 éves kor után az óvodai iskolaelőkészítő foglalkozás látogatása kötelező. Ezzel együtt a nők jelentős része úgy érzi, valami nyilvánvaló lelki sérülést okoz 6 év alatti gyermekének, ha ő dolgozik. Érdemes lenne ennek a lelkiismeret-furdalásnak okait, a kialakulás körülményeit felderíteni.

Ez a lelkiismeret-furdalás azonban, úgy tűnik, elsősorban a 6 év alatti gyerekekre vonatkozik. A másik, itt elemzendő kérdésünkre adott válaszok ugyanis nem tükrözik ezt. Ez az attitűdkérdés a következőképpen hangzott: „A dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint az az anya, aki nem dolgozik”. A kérdés elfogadottsága 1988 óta nőtt, a férfiak esetében 3,00-ról 2,58-

ra változott az átlag, a nők esetében pedig még jelentősebb mértékben 3,47-ről 2,47-re. A kérdés elfogadottsága valamennyi iskolázottsági csoportban nőtt. A férfiak esetében inkább az alacsonyabb iskolázottságúak, míg a nők közül inkább a magasabb iskolázottságúak fogadták el inkább ezt a véleményt. A férfiak közül legkevésbé a főiskolai végzettségűek értenek ezzel egyet (17%-uk teljesen és 23 %-uk nagyrészt). Érdeemes visszautalni, hogy az előzőekben tárgyalt kérdést, az anya munkavállalásának hatását 6 év alatti gyerekére a férfiaknak szintén ez a csoportja ítélte meg a legnegatívabban.

A női munkavállalást ellenzők érvelésében a női munka a gyerekek élete mellett a család életét is veszélyezteti. Ezt fogalmazza meg a következő attitűdkérdés:

4. táblázat

*„A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik”
(az állítást elfogadók százalékos aránya)*

1988		1994	
férfi	nő	férfi	nő
77	61	60	66

Az attitűd elfogadottsága a nők esetében növekedett, a férfiak körében pedig jelentősen csökkent, ezzel előállt az a helyzet, hogy a nők a férfiaknál inkább magukénak vallják ezt a nézetet. Különösen figyelemre méltó ez a legfiatalabb, a 18–27 éves korosztály esetében, ahol a férfiak 38 százaléka, a nőknek viszont 54 százaléka fogadja el ezt a nézetet. A férfiak esetében az életkor előrehaladtával a nézet elfogadottsága egyre nő, a 68 éven felülieknél már a 77 százalékot is eléri. A nők esetében az attitűdkérdés elfogadottsága 47 éves korig azonos szinten marad, majd hirtelen megnő és a férfiak szintje fölé emelkedik. Tehát a középkorúakat leszámítva ezt az állítást valamennyi korcsoportban inkább a nők vallják magukénak. Iskolai végzettség szerint a következőképpen fogadják el a megkérdezettek ezt a véleményt.

5. táblázat

*„A család élete megkönnyíti, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik”
kérdés elfogadottsága iskolai végzettség és nemek szerint
(az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)*

	férfi		nő	
	1988	1994	1988	1994
1. – 8 osztály	80	80	78	82
2. 8 osztály	74	64	65	73
3. szakmunkásképző	59	58	44	61
4. középiskola	60	50	53	60
5. főiskola	64	69	54	43
6. egyetem	64	57	62	28

1988 óta a 8 osztályt és a középiskolát végzett férfiak körében csökkent azok aránya, akik szerint a nők teljes munkaidejű foglalkoztatottsága veszélyezteti a családi életet. A főiskolát végzettek körében viszont emelkedett ez az arány, így adódhatott, hogy 1994-re a 8 osztálynál kevesebbet, majd rögtön ezután a főiskolát végzettek vallják magukénak ezt a véleményt. A középiskolát végzett férfiak érzik relatíve a legkevésbé a család életét veszélyeztető tényezőnek a nők 8 órás munkavállalását, habár közülük is minden második elfogadja ezt a nézetet. A nők esetében 1988 óta erőteljesen elmozdultak a vélemények. A főiskolát és egyetemet végzett nők körében csökkent a nézetet elfogadók aránya, viszont az összes többi iskolai végzettségi csoportban nőtt. Míg a 8 osztálynál kevesebbet végzett nők 82 százaléka, az egyetemet végzett nők 28 százaléka ért egyet azzal, hogy a nők teljes munkaidős foglalkoztatását megkönnyíti a család élete.

A női munkavállalás néhány lehetséges motívumának, majd a gyerekekre és a családra gyakorolt hatásának bemutatása után a témát zárjuk le egy általánosan megfogalmazott kérdéssel.

6. táblázat

„Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen” (elfogadottság átlaga)

1988		1994	
férfi	nő	férfi	nő
2,05	2,15	1,97	1,91

Látható, hogy 1988 óta a vélemény elfogadottsága kissé nőtt és 1994-re igen erős lett. Az előzőekben már vázolt tendenciának megfelelően megfordult a vélemények struktúrája és a nők a férfiaknál nagyobb mértékben értenek egyet ezzel az állásponttal. A férfiak esetében az életkor előrehaladtával a vélemény elfogadottsága nő, de a legfiatalabb és legidősebb férfiak megítélése között e tekintetben nincs szignifikáns különbség. Hasonló a helyzet a nők esetében is, azzal a különbséggel, hogy a

legfiatalabb korcsoportba tartozó nők, a 18–27 évesek hasonló korú férfi társaikhoz képest jóval magasabb arányban fogadják el ezt a nézetet (74% a férfiak 64%-ával szemben). A következő táblázat iskolai végzettség szerint mutatja a vélemény elfogadottságát.

7. táblázat

„Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen” kérdés elfogadottsága iskolai végzettség és nemek szerint (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	férfi	nő
1. – 8 osztály	78	83
2. 8 osztály	77	78
3. szakmunkásképző	72	72
4. középiskola	61	63
5. főiskola	68	52
6. egyetem	45	40

Tendenciájában mind a férfiak, mind a nők véleménye hasonló, amennyiben az alacsonyabb iskolai végzettség az állítás nagyobb mértékű elfogadottságával jár együtt. A 8 osztálynál kevesebbet végzett nők és férfiak háromnegyede számára nyilvánvaló, hogy a legtöbb nő számára a család és az otthon elsőbbséget élvez a kereső munkával szemben. A férfiak esetében az elfogadottság a középiskolát végzettekig egyenletesen csökken, majd a főiskolát végzett férfiak — mint több előző kérdésben is — a középiskolát végzeteknél konzervatívabb nézeteket vallanak, 68 százalékuk elfogadja a fenti állítást. Az egyetemet végzett férfiak 46 százaléka ért egyet az állítással. A 8 osztálynál kevesebbet végzett nők még a férfiaknál is magasabb arányban vallják a fenti nézetet (83%). A főiskolát és egyetemet végzett nők esetében aztán az elfogadottság szintje lényegesen alacsonyabb, mint a hasonló iskolázottságú férfiak körében (52% és 40%).

6. Összegzés, következtetések

Már az ISSP 1988-as nemzetközi felmérésének adatait elemezve megállapították mind a hazai, mind a külföldi kutatók, hogy a magyar megkérdezettek a nyugat-európaiakhoz és észak-amerikaihoz képest meglehetősen konzervatívak (Harding 1989; Tóth 1991). Különösen vonatkozott ez a férfiakra, akik a nyugati közvélekedéshez képest szinte anakronisztikus nézeteket vallottak a női munkavállalásról. Mellettük a nők véleménye besimult a nyugat-európai átlagba. Az 1994-es felvételen a legtöbb kérdésnél a nők véleménye mozdult nagyobbra, tehát sok esetben megfordult a régi (és a sémáknak megfelelő) tendencia, mely szerint a férfiak minden országban valamelyest konzervatívabban ítélik meg a női munkavállalást, mint maguk a nők. 1994-

ben Magyarországon a férfiak, de még inkább a nők értékeikben tömegesen visszatértek az otthonon kívül nem dolgozó háziasszony sémájához. Olyan értékválasztás ez, amelynek konzervatív jellegéhez nem fér kétség. Tették ezt akkor, amikor egyrészt az 1994-es parlamenti választásokon a konzervatív kormánykoalíció ellen szavaztak. Úgy tűnik tehát, hogy a szavazásban megnyilvánuló politikai választás nem jelent automatikusan hasonló értékválasztást (legalábbis a női munkavállalás témakörében). Másrészt akkor született ilyen eredmény, amikor minden jel szerint szó sincs a kétkeresős családmódel érvényességének megkérdőjelezéséről; a mindenre gyógyírnak látszó részmunkaidős foglalkoztatás széles körű elterjedéséről; amikor a női munkanélküliség rátája a férfiaké mögött marad; amikor a nők foglalkoztatottságának színvonala elérte (illetve 1992-es számítások szerint) meghaladta a férfiakét (Frey 1993). Tehát az emberek mindennapjaikban súlyos diszkrpanciát élnek át, hiszen értékeik és valóságos lehetőségeik nem találkoznak. Mindez vélhetőleg olyan konfliktusokat okoz, melyek hatását ma még nem is láthatjuk át teljesen. Emellett a vélemények ilyen jellegű és mértékű elmozdulására kevés előzetes jel utalt, hiszen az újra meg újra fellángoló sajtóvíták a nők társadalmi szerepéről, a nők és férfiak kapcsolatról rendszerint inkább a feminizmus „rémképét” villantják fel, azaz azt a képzetet igyekeznek kelteni, hogy a magyar nők túlságosan is emancipáltak (lásd a *168 óra* című lapban és a *[Magyar] Nők Lapjában* megjelent vitairásokat 1994-ben). Természetesen egyetlen vizsgálat eredményeiből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, nem tudhatjuk, hogy az itt megfigyelt véleményváltozás egy tendencia kezdete, avagy csak átmeneti jelenségnek tekinthető. Mégis felmerül a kérdés, vajon mivel magyarázható a vélemények itt tapasztalt alakulása? A jelenség hátterében nyilván sok, egymással összefüggő tényező állhat. Az elemzőnek itt kell bevallania, hogy nem képes az előzőekben felvázoltakra teljes körű magyarázatot adni. Ezért vállalva, hogy kissé eltávolodok a kötelező objektivitástól, csak néhány értékelő megjegyzést teszek.

A magyarázatok sorát kezdetnénk azzal, hogy talán a nők most, 1994-ben érezték úgy, hogy végre elmondhatják valódi véleményüket erről a kérdésről, amikor nem nehezedik rájuk a szocializmus ideológiai nyomása. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy folytak más vizsgálatok a rendszerváltás után, amikor az előző évtizedek szocializmusának sémája, „a dolgozó” nő ellen következmények nélkül lehetett lázadni. Ezek a vizsgálatok arra utaltak, hogy a magyar nők fiatal és középkorú nemzedékei a kilencvenes évekre szilárdan a kereső munkára (is) szocializálódtak. Lehetetlennek tűnt az a törekvés, hogy a nőket „vissza lehet küideni a fakanálhoz” (Hadas 1994; Vukovich et al. 1994). Ráadásul az előző kormány ideológiája éppen ezt a konzervatív vonalat erősítette, tehát könnyű lett volna már régebben ilyen nézeteket vallani (lásd pl. A Magyar Köztársaság... 1994).

Ha nem arról van szó, hogy egy eddig be nem vallható értékválasztás végre szabad utat kaphatott, akkor valami egyéb ok miatt változott meg a vélemények struktúrája. Az okok között fontos helyet foglal el az a társadalmi méretű lelkiismeret-furdalás, amit a magyar társadalom és ideológia hagyományosan ébresztett és

ébreszt a nőkben. Ez a lelkiismeret-furdalás a gyerekvállaláshoz és a gyerekneveléshez kapcsolódik. Már a szocializmus évtizedei alatt is érzékelhető volt, hogy sokan a nőket mint társadalmi csoportot tették felelőssé a népesség fogyásaért, a gyermekvállalási kedv csökkenéséért. Ugyanígy a dolgozó anyákat tették felelőssé az ifjúság összes problémájáért. Miközben a társadalom és a család igényt tartott a nők kereső munkájára, folyamatosan azt sulykolta, hogy helyrehozhatatlan károkat okoznak az anyák gyerekeiknek. Ebből a helyzetből logikus kimenekülést jelent az, ha a nők — legalább az attitűdök szintjén — háziasszonyokká válnak ismét.

A vélemények változására talán a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a nők belefáradtak abba a nyugat-európaihoz képest valóban nagy terhelésbe, amit a teljes munkaidős munka és a háztartás ellátása jelent. A rendszerváltás éveiben folytatódott az a korábban már elkezdődött tendencia, hogy a háztartási munkák kiváltása anyagi okokból egyre kevésbé lehetséges. A nők tömegei kényszerülnek rá, hogy olyan háztartási munkákat is maguk végezzenek el, amelyeket évekkel ezelőtt meg tudtak fizetni. Emellett fizetésükre a családnak szüksége van, a növekvő munkanélküliség mellett gyakran a nő a családban az egyedüli stabil kereső. A munkahelyek többsége is nagyobb teljesítményt kíván mindenkitől, mint korábban, ráadásul a munkanélküliség veszélye ott lebeg a nők feje fölött is. A rendszerváltás tehát ebből a szempontból határozottan megnehezítette a nők életét, így nem csoda, ha a mai nál kényelmesebb életet képzelnek el a maguk számára. Ez egybeesik a férfiak nagy részének elképzeléseivel, akik szintén úgy érzik, hogy az életüket megkönnyítené az otthon lévő feleség.

Az természetesen nagy kérdés, hogy ha egy csapásra teljesülhetnének — mint ahogy persze nem teljesülhetnek — a vágyak, vajon a nők háziasszonyi szerepe valóban egyértelműen könnyebb, boldogabb életet biztosítana az emberek számára. Ha ez megvalósulna, a maihoz részben hasonló, részben attól eltérő munkamegosztás alakulna ki a nemek között. A férfiak éppen annyit dolgoznának munkahelyükön, mint ma. Igaz, a nők levennék vállukról a háztartás gondjait, így ők valódi patriarchális családfőként a pénzt keresnék, de vélhetőleg a mai nál nem vállalnának nagyobb részt gyerekeik nevelésében, családjuk életében. Kérdés, hogy valóban erre vágnak-e? És a nők, vajon ha nem folytatnának kereső munkát, jobb anyák és feleségek lennének-e, elmúlna-e tömeges lelkiismeret-furdalásuk? Tartósan kielégítő lenne-e a háztartás vezetése számukra? Az oly sokat emlegetett gyes-neurózis (ami modellje ennek az állapotnak) csak tévedés volt? A fiatal nők, növekvő iskolázottsági szintjükkel, az egyetemi férőhelyek felét betöltve, valóban csak a háziasszonyi szerepre készülnek? Megannyi kérdés, melyekre az adatokat elemző szociológus nem tud választ adni. Úgy tűnik, a női munka társadalmi megítélésének elemzése nem kimerített kutatási téma.

Hivatkozások

- Család — ISSP 1994. A vizsgálat dokumentációja és alapmegoszlásai. Budapest: TÁRKI
- Hadas Miklós (szerk.) 1994. *Férfiuralom — írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör
- Frey Mária 1993. Nők a munkaerőpiacon. *Társadalmi Szemle*, 3, 26–36.
- Frey Mária—Gere Ilona 1994. Részmunkaidős foglalkoztatás: vágyálomból valóság? In: *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 41–72.
- Harding, Stephen 1989. Interim Report: The Changing Family. In: Roger Jowell, S. W. Lindsay Brook (Eds.) *British Social Attitudes: the 6th report*. SCPR, 143–155.
- Koncz Katalin 1994. A nők társadalmi helyzete Magyarországon. In: *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 99–124.
- Népszámlálás 1990. KSH
- A Magyar Köztársaság Kormányának 1031/1994. (IV. 30.) határozata a népesedéspolitikai alapelvekről.
- Replika 1994. 13–14. szám. *Körkérdés a nőkről*. 54–85.
- Tóth Olga 1991. *Conservative Gender Roles and Women's Work*. Paper presented at the 10th EGOS Conference on „Societal Change between Market and Organization”, Vienna
- 1993. No Envy, No Pity. In: N. Funk—M. Mueller (Eds.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 213–223.
- Vukovich György—Cseh-Szombathy László—S. Molnár Edit—Pongrácz Tiborné—Utasi Ágnes 1994. Családi értékek — családi normák. In.: *Magyarország átalakulóban*. Budapest: Népjóléti Minisztérium, 7–40.

Ez a tanulmány a „Változó szerepek az átalakulás időszakában” című OTKA pályázat keretében készült.